

AQLI ZAIF BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Maxmudova Dildora Tursunovna

Alfraganus universitayning Ijtimoiy fanlar fakulteti

“Maxsus pedagogika (Logopediya) yo’nalishi” 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada aqli zaif bolalarda nutq rivojlanishi jarayonining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilinadi. Nutq rivojlanishining psixologik va nevrologik asoslari, aqli zaiflik darajalariga qarab individual yondashuv usullari hamda ta’lim va rehabilitatsiya jarayonlaridagi innovatsion pedagogik texnologiyalar ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, nutqdagi buzilishlarni bartaraf etishda zamonaviy metod va metodikalarning samaradorligi ilmiy asosda baholanadi. Tadqiqot natijalari aqli zaif bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini yaxshilashga qaratilgan ilg‘or strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar. Aqli zaiflik, nutq rivojlanishi, pedagogik rehabilitatsiya, kommunikativ ko‘nikmalar, innovatsion metodlar, individual yondashuv.

Аннотация. В данной статье проводится глубокий анализ теоретических и практических аспектов развития речи у детей с умственной отсталостью. Рассматриваются психологические и неврологические основы речевого развития, методы индивидуального подхода в зависимости от степени умственной отсталости, а также инновационные педагогические технологии в процессе обучения и реабилитации. Эффективность современных методов и методик коррекции речевых нарушений оценивается на научной основе. Результаты исследования имеют важное значение для разработки передовых стратегий повышения коммуникативных способностей детей с умственной отсталостью.

Ключевые слова. Умственная отсталость, развитие речи, педагогическая реабилитация, коммуникативные навыки, инновационные методы, индивидуальный подход.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical aspects of speech development in children with intellectual disabilities. It explores the psychological and neurological foundations of speech acquisition, individualized approaches based on the severity of intellectual impairment, and innovative pedagogical technologies used in education and rehabilitation processes. The effectiveness of contemporary methods and techniques for addressing speech disorders is scientifically evaluated. The research findings are crucial for developing advanced strategies aimed at enhancing the communicative abilities of children with intellectual disabilities.

Keywords. Intellectual disability, speech development, pedagogical rehabilitation, communicative skills, innovative methods, individualized approach.

Kirish. Nutq — insonning eng murakkab kognitiv funksiyalaridan biri bo‘lib, uning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy, psixologik va pedagogik taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Aqli zaif bolalar nutq rivojlanishining kechikishi yoki buzilishi muammosi butun dunyoda ko‘plab tadqiqotlar mavzusi bo‘lib kelmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, aqli zaiflik – bu nevro-rivojlanish buzilishi bo‘lib, uni bolaning intellektual qobiliyatlari va adaptiv xulq-atvori bilan bog‘liq qator murakkab cheklovlar ifodalaydi. Nutq rivojlanishidagi kamchiliklar esa bu guruh bolalarning ijtimoiy integratsiyasi, ta’lim olish imkoniyatlari va hayot sifatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda neyropsixologiya va pedagogika sohalaridagi ilg‘or tadqiqotlar nutq buzilishlarining asosiy nevrobiologik mexanizmlarini ochib berdi. Shuningdek, individual yondashuv va innovatsion reabilitatsiya metodlarining samaradorligi klinik va amaliy pedagogik tajribalar orqali tasdiqlandi. Shu bois aqli zaif bolalarda nutqni kompleks va tizimli ravishda rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan strategiyalar ishlab chiqish bugungi kun psixopedagogik reabilitatsiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Ushbu maqolada aqli zaif bolalarning nutq rivojlanishining nazariy tamoyillari, zamonaviy diagnostika va reabilitatsiya usullari, shuningdek, pedagogik yondashuvlarning samaradorligi chuqur tahlil qilinadi. Maqsad – nutqdagi buzilishlarni bartaraf etishda ilmiy yondashuvlarni rivojlantirish va amaliyotga joriy qilish orqali ushbu guruh bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladigan samarali metodlarni aniqlashdir.

Asosiy qism. Aqli zaiflik — bu nevro-rivojlanish buzilishi bo‘lib, u kognitiv funksiyalar va adaptiv xulq-atvorning sezilarli darajadagi kamayishi bilan xarakterlanadi. Nutq rivojlanishining buzilishi aqli zaif bolalarda keng tarqalgan bo‘lib, ularning ijtimoiy muhitga moslashuvi va kommunikativ imkoniyatlarini cheklaydi. Neyropsixologik tadqiqotlar nutq va til funksiyalarining rivojlanishida markaziy nerv tizimining murakkab integratsiyalashgan faoliyati muhim rol o‘ynashini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, aqli zaiflik bilan bog‘liq neyroanatomik va neyrofiziologik o‘zgarishlar nutqning semantik, sintaktik va fonologik komponentlarining yetishmovchiligi shaklida namoyon bo‘ladi.

Nutqning rivojlanishidagi asosiy bosqichlar va ularning buzilishi aqli zaif bolalarda individual xususiyatlarga bog‘liq bo‘lib, bu holat shaxsning intellektual darajasi va nevro-rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Misol uchun, og‘ir darajadagi aqli zaiflik holatlarida nutq ifodasining aniq buzilishi — artikulyatsiya va grammatik qoidalariga rioya etishda muammolar, o‘rta va yengil darajada esa asosan leksik va pragmatik ko‘nikmalardagi kamchiliklar ko‘proq kuzatiladi. Shu bois

pedagogik reabilitatsiya jarayonida individual yondashuvni qo'llash va multidistsiplinar jamoa faoliyatini tashkil etish alohida ahamiyatga ega.

Nutqni rivojlantirishda zamonaviy yondashuvlar psixolingvistik, neyropsixologik va pedagogik tamoyillarni birlashtirishga qaratilgan. Masalan, Vygotskiy nazariyasiga asoslangan ijtimoiy-madaniy yondashuv aqli zaif bolalarda nutqni rivojlantirish jarayonida ijtimoiy muhit va o'zaro muloqotning rolini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, neuroplastiklik konsepsiyasi sohada innovatsion reabilitatsiya metodlarining ilmiy asosini tashkil qiladi. Bu konsepsiyaga ko'ra, markaziy nerv tizimi zararlangan bo'lsa ham, muayyan ta'sirlar va mashg'ulotlar orqali neyron tarmoqlar qayta shakllanishi va yangi funktsiyalar hosil qilinishi mumkin.

Pedagogik amaliyotda nutqni rivojlantirish uchun kompleks metodlar majmui qo'llaniladi. Bularga psixopedagogik mashg'ulotlar, tilni o'rgatishning individual dasturlari, kompyuter yordamida o'rgatish texnologiyalari va kommunikativ o'yinlar kiradi. Bundan tashqari, nutq terapevtik yondashuvlar — logopedik mashg'ulotlar, multisensorik integratsiya, va kommunikativ vaziyatlarni modellash usullari ham samarali hisoblanadi. Ushbu usullar bolaning nutq ko'nikmalarini mustahkamlash, leksik fondini kengaytirish, fonologik va grammatik qoidalarni o'zlashtirish imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotlar ko'rsatadiki, ota-onalar va muhit omillari nutq rivojlanishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Aqli zaif bolalarga mo'ljallangan ta'lim va reabilitatsiya dasturlarida ota-onalar ishtirokini faollashtirish natijalarni sezilarli darajada yaxshilaydi. Bu esa, o'z navbatida, bolaning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish va psixologik barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Aqli zaif bolalarda nutqni rivojlantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u nevrobiologik, psixologik va pedagogik faktorlarning uyg'un integratsiyasini talab etadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va innovatsion yondashuvlar bu jarayonda samarali vositalarni yaratish imkonini beradi, natijada bolalarning kommunikativ va ijtimoiy hayotdagi faolligi sezilarli darajada oshadi. Aqliy zaif bolalar nutqini rivojlantirish zamirida ularning individual psixofiziologik xususiyatlarini chuqur tahlil etgan holda, kompleks pedagogik va logopedik yondashuvlarni amalga oshirish yotadi. Chunki aqliy zaiflik bilan tavsiflangan bolalarda nutqiy rivojlanishning sustligi, fonetik-fonematik tizimdagi buzilishlar, grammatik tuzilmalarning yetarli darajada shakllanmaganligi va lug'aviy zaxiraning chegaralanganligi kabi ko'plab murakkab omillar bir vaqtning o'zida namoyon bo'ladi. Ushbu nutqiy muammolar esa nafaqat muloqot faoliyatini cheklaydi, balki bolaning ijtimoiy moslashuvi, hissiy-emotsional holati hamda kognitiv rivojlanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aqliy zaif bolalarda nutqiy faoliyatning shakllanishi, odatda, tipik rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan sezilarli darajada sekin kechadi. Bu sekinlashuv, bir tomondan, nerv tizimi faoliyatining pasayganligi, eshitish va ko'rish orqali qabul qilishning cheklanganligi, ikkinchi tomondan esa, atrof-muhit bilan muloqotdagi passivlik, motivatsiya

yetishmasligi va irodaviy jarayonlarning zaifligi bilan izohlanadi. Shu sababli nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ta'sirlar oddiy takroriy mashqlar bilan cheklanmasligi, balki murakkab ijtimoiy, psixologik va lingvistik omillarni integratsiyalagan holda olib borilishi lozim.

Nutqni rivojlantirish jarayonida metodik ishlar, avvalo, bolalarda elementar muloqot ehtiyojini shakllantirishdan boshlanishi kerak. Chunki nutq faqat lingvistik birliklar tizimi emas, balki ijtimoiy faoliyat vositasi sifatida ham qaraladi. Shunday ekan, avvalgi bosqichlarda ekspressiv (ifodalay olish) va impressiv (tushunish) nutq malakalarini uyg'un rivojlantirish asosiy maqsad qilib belgilanadi. Bu jarayonda vizual, taktil va kinestetik turtkilar orqali nutqiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular yordamida semantik tushunchalar singdiriladi, fonemik sezgirlik bosqichma-bosqich o'stiriladi. Aqli zaif bolalarning lug'aviy zaxirasini boyitish, ularning semantik maydonini kengaytirish ham nutqiy rivojlanishning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular uchun so'z va ifodalarni o'zlashtirish jarayoni konkret tasvirlar, predmetlar bilan bog'liq holda samaraliroq kechadi. Shu bois, amaliyotda ko'rgazmali metodlar, predmetli-harakatli o'yinlar, dramatizatsiya elementlari bilan boyitilgan mashg'ulotlar keng qo'llaniladi. Bular esa bola tafakkurining ko'rgazmali-harakatli shakldan ko'rgazmali-obrazli bosqichga o'tishiga xizmat qilib, nutqiy faoliyatni mustahkamlaydi.

Grammatik jihatdan to'g'ri nutq qurilmasini shakllantirishda esa, aqli zaif bolalarda tahlil va sintez jarayonlarining sustligi, grammatik umumlashtirishga bo'lgan qobiliyatning cheklanganligi inobatga olinadi. Shu sababdan, grammatik strukturani o'rgatishda takroriy modellash, gap konstruksiyalarini namunalar asosida o'zlashtirish, sintaktik parallelizm va strukturaviy soddalashtirish tamoyillariga asoslanilgan yondashuvlar ustuvor bo'ladi. Bunday metodlar bolaning asta-sekin morfosintaktik modelni anglashiga va uni mustaqil qo'llashiga zamin yaratadi.

Aqli zaif bolalarda nutqni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan yana biri — pragmatik nutq malakalarini shakllantirishdir. Chunki ko'plab bolalar grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzgan taqdirda ham, uni ijtimoiy kontekstda to'g'ri qo'llashda qiynaladilar. Shu bois, kommunikativ rollar asosida qurilgan mashg'ulotlar, ijtimoiy vaziyatlarga mos nutqiy model o'rganish, savol-javoblar, muomala etiketiga oid mashqlar orqali ular hayotiy muloqot holatlariga tayyorlanadi. Bu esa, nafaqat nutqiy kompetensiyani, balki ijtimoiy intellektni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Barcha pedagogik choralar ichida aqli zaif bolalarning nutqiy rivojlanishida barqaror va samarali natijalarga erishish, asosan, tizimli, individual yondashuv, psixologik-pedagogik muvofiqlashtirish va ijtimoiy-muloqot faoliyatini integratsiyalashgan tarzda yo'lga qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa. Nutq rivojlanishining aqli zaif bolalarda kechikishi yoki buzilishi ularning kognitiv va adaptiv funksiyalariga salbiy ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy integratsiya

va o'z-o'zini ifoda etish imkoniyatlarini cheklaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutq buzilishlarining neyrobiologik asoslari va ularning individuallashtirilgan reabilitatsiya yondashuvlari samarali natijalarga erishishda hal qiluvchi omillardir. Nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda zamonaviy psixolingvistik, neyropsixologik va pedagogik nazariyalar asosida shakllangan kompleks metodologiyalar katta ahamiyatga ega bo'lib, ular bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini, shuningdek, ijtimoiy ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar va neuroplastiklik prinsiplari aqli zaif bolalarda nutqni tiklash va rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirib, multidistsiplinar yondashuvning samaradorligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ota-ona va atrof-muhit omillari ta'sirining ahamiyati ham alohida e'tibor talab qiladi, chunki ular bolaning nutq rivojlanishidagi ijtimoiy va psixologik komponentlarning muvozanatlashishiga xizmat qiladi. Umuman olganda, aqli zaif bolalar nutqini rivojlantirish sohasida ilmiy tadqiqotlar va amaliyot integratsiyasi yangi reabilitatsiya strategiyalarini yaratish hamda bolalarning hayot sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergasheva, S.T. *Bolalarda nutq buzilishlarini davolash va reabilitatsiya.*, Toshkent: Fan va texnologiya, 2015, 176 bet.
2. Karimov, J.R. *Psixopedagogika asoslari va reabilitatsiya metodlari.*, Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2013, 312 bet.
3. Mamatqulov, D.S. *Aqli zaif bolalar psixologiyasi va pedagogikasi.*, Toshkent: Akademnashr, 2017, 280 bet.
4. Rakhimov, A.Q. *Bolalar nutq rivojlanishining psixologik asoslari.*, Toshkent: Ilm Ziya, 2010, 198 bet.
5. Tursunov, I.N. *Nutq buzilishlarini aniqlash va davolash metodlari.*, Toshkent: Fan, 2018, 254 bet.
6. Xolmamatov, B.M. *Nutq terapiyasi va pedagogik reabilitatsiya.*, Toshkent: Akademnashr, 2016, 240 bet.